

प्रकरण - ६ वे

" आनंदवनभुवन " एक भव्योदात्त स्वप्न

" आनंदवनभुवन " हे एक वास्तव सत्यावर आधारित असे स्वप्न आहे. मानवाला नेहमी स्वप्ने पाहण्याची स्वय असते. जे सत्यात घडत नाही, परंतु घड्यावे असे वाटते ते आपण स्वप्नात पहात असतो. आपली स्वप्ने स्वतःपुरती मर्यादित असतात. समर्थारख्या अलौकिक पुरुषाचे स्वप्न ही भव्य उदात्त असणार, त्यांचे स्वप्न हे वैश्विक स्वप्न आहे. बालपणीच " चिंता करतो विश्वाची " हे मातेला दिलेले उत्तर याची साक्ष देते. शिवरायांना डोळ्यासमोर ठेऊन, हिंदुस्थानात "आनंदवनभुवन" अवतरावे असे हे स्वप्न आहे. हे स्वप्न पहावे अशी अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली होती. या काव्यामध्ये जे जे युध्दाचे वर्णन आहे त्यामध्ये वीररसपूर्णता आहे. स्वधर्मावर जी जी विघ्ने आली त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठी भीमकाय मारुती त्यावर लोटला. त्याने शत्रूंचा निःपात केला. लाटिली, कुटिली, दापिली, कापिली, घडिली, चिडिली या क्रियापदांतून प्रत्यक्ष रणावेश जाणवतो.

रणभूमीवरील कल्लोळ ते -

" हा कबोब बहू जाली ।

पुटे खतल्ल मांडिले ॥११॥ "

या श्लोकातून व्यक्त करतात.

"विकटे कक्षी याने ।

शस्त्रपाणी महाबळी ॥१२॥ "

यामधून विक्ट, कर्का, रणनाद रेकू येतो.

" आनंदवनभुवन " मध्ये जसे आदर्श हिंदुस्थानचे स्वप्न आहे, तसेच हे स्वप्न प्रत्यक्ष साकार करण्यासाठी संघर्षही आहे. या संघर्षात आवेश आहे. वीररस आहे, संघर्षामुळे शत्रूचा नाश होऊन निर्मळ, पवित्र झालेली पृथ्वी आहे. स्थानसंध्या करण्यास शुध्द निर्मळ पापी मिळाल्याचा आनंद आहे. स्वधर्माचरण करण्यास अनुकूल काळ आल्याची सूचना आहे. अशा संमिश्र भावभावनांनी नटलेले हे काव्य आहे.

स्वप्नामागील प्रखर स्फुल्लिंग :

आनंदवनभुवनाचे हे स्वप्न पाहताना समर्थांच्या दृष्टीसमोर ब्राम्हण आणि क्षत्रिय हे दोन वर्ग आहेत. हे दोन वर्ग म्हणजे समाजाचे आधारस्तंभ, त्यांची टासळती स्थिती सावरण्यासाठी समर्थांनी प्रयत्न केले आहेत. शत्रूंना व इतरांना दुःख नव्हते, असे नाही परंतु समाजाची धार्मिक आणि राजकीय घडी जर व्यवस्थित बसली असेल तर समाजचौकटीतील इतर जनता त्यात सुरक्षित राहू शकते. आज आपल्या देशाच्या सीमेवर आपले सैन्य तैनात केले आहे म्हणून आपण निश्चिंतपणे राहू शकतो. समाजातील लोकांना ख-या ज्ञानाची, ख-या सुखाची प्राप्ती करून देणे, परमार्थ मार्गावर वाटचाल करण्यास मार्गदर्शन करणे, विद्यादान करणे ही कर्तव्य ब्राम्हणवर्ग विसरला होता. अंधश्रद्धेचा आधार घेऊन अज्ञानी जनतेची आडवपूक करित होता. त्यांच्या या टोंगीपणाचा बुरखा फाडण्याचे काम समर्थ करतात.

त्याचप्रमाणे परकीय सत्तेच्या आक्रमणापासून समाजाचे रक्षण करण्याचे आपले कर्तव्य क्षत्रिय वर्गही व्यवस्थितपणे पार पाडत नव्हता. सुद्धा हेवेदाचे, आपापसातील वैर, स्वार्थी वृत्तीमुळे राज्यविक्राराची महत्वाकांक्षा याच्या मागे लागून चैन, विलास यातच धन्यता मानत होता. शत्रूच्या आक्रमणापासून आपापल्या रयतेचे रक्षण करण्याऐवजी फितुरीने शत्रूला सामिल होत होता. " कातडीबघाऊ " धोरण स्विकारत होता. त्यांच्यामधील शौर्य, वीरत्वाचा स्फुल्लिंग स्वार्थाच्या राखेखाली दडला होता. ती राख फुंकून त्या स्फुल्लिंगाला फुलवण्याचे काम समर्थ या काव्यात करतात.

"आतंद्रं दवनभुवन" हे एक वास्तव स्वप्न असल्याची प्रचिती समर्थाच्याच शब्दातून येते -

" स्वप्नी जे देखिले रात्री ।

ते ते तैसेची होतसे ॥ ७ ॥

" मनासी प्रतियती आली ।

शब्दी विश्वास वाटला ॥५३॥

" स्मरले लिहले आहे ।

बोलता चालता हरी ॥५७॥ "

या श्लोकांमधून हे स्वप्नकाव्य सामाजिक वास्तवच असल्याचे ते सांगतात.

ही एक स्वप्नांची मालिका आहे. त्यामुळे घटनांचा क्रम मागेपुढे झाला आहे. प्रथम संसारव्यथा सांगून त्या टाळण्यासाठी या विश्वामध्ये " आनंददायक " असे भुवन निर्माण व्हावे, त्या भुवनाला एकदा तरी भेट द्यावी असे समर्थाना वाटते. असे आनंदवनभुवन निर्माण होण्यासाठी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत बदल व्हायला हवा तो घडवून आणण्यासाठी संघर्ष करायला हवा, त्यासाठी खंबीर राजनेतृत्व हवे, त्याला पाठबळ देणारी सेना हवी, देवदेवतांचे आशीर्वाद हवेत. त्यासाठी आपले क्षात्रतेज प्रगट करण्याची विनंती ते तुळजाभवानीला करतात. युध्दवर्णन करतात, या युध्दवर्णनात आवेश, त्वेष, क्रोध आहे.

" बुडाला औरंग्यापापी ।

म्लेंच्छसंहार जाहला ॥ ३३ ॥

असे म्हणताना समर्थांच्या मनातील क्रोध प्रगट झाला आहे. पापी औरंगजेब बुडावा, म्लेंच्छदैत्यांचा नाश व्हावा, पृथ्वी निर्मळ व्हावी अशी इच्छा ते व्यक्त करतात. निर्मळ पृथ्वीवर "आनंदवनभुवन" निर्माण व्हावे अशी आस त्यांच्या मनाला लागली आहे.

स्वप्नमालिकेचे स्वप्नदर्शन :

समर्थांच्या " आनंदवनभुवनामध्ये" संसाराचे असारत्व, स्वप्नावस्था, युध्दवर्णन, आनंदवनभुवन म्हणजेच रामराज्याचे वर्णन,

पुन्हा युध्द-वर्णन, युध्द होऊन पापी, क्लृष्ट प्रवृत्ती ऋट होऊन
निर्मळ, पवित्र अशा पृथ्वीचे वर्णन, तुळजाभ्यानीस्तवन, -
रामराज्याची कल्पना, आत्मज्ञानाची महती, पुन्हा स्वप्नावस्थेचे
वर्णन आणि शेवटी वैराग्याचे महात्म्य अशी स्वप्नांची मालिका
आहे.

सुस्वात आणि शेवट वैराग्याने केला आहे, हे मागे
पाहिलेच आहे. वैराग्याच्या वेष्टनातून परतंत्र जनतेला
स्वातंत्र्याचा मंत्र सांगितला आहे. मोलाचा उपदेश करून शेवटी
त्याचे कर्तव्य श्रीरामावर सोपवले आहे.

" राम कर्त्ता राम भोक्ता ।

रामराज्य भूमंडळी ॥४८॥ "

" सार सर्वस्व देवाचे ।

आनंदवनभुवनी ॥४९॥ "

या काव्यात एकूण ५२ श्लोक आहेत. चार ओर्डींचा
एक श्लोक आहे. प्रत्येक श्लोकाची चौथी ओळही -
" आनंदवनभुवनी " असे पालुपद असलेली आहे. संसारदुःख
नाहीसे करून, आत्मज्ञान मिळवण्यासाठी " आनंदवनभुवनाला "
जायला हवे, किंवा हे विश्वच जणू

" आनंदवनभुवन " व्हायला हवे असे समर्थ इथे
सांगतात. संसारापासून पळून न जाता त्याचा सामना करा,
दुःखाला संकटांना तोंड द्या, संघर्ष करा, समोरील शत्रूची शक्ती

पाहून त्याचा प्रतिकार करा.

" धटासी व्हावे धट ।
उधदटासी उधदट ॥ "

अशा जीवनात उपयोगी पडणा-या अनेक युक्ती समर्थ सांगतात. कलियुगात कसे वागावे याची शिक्षण जणू देत आहेत.

या स्फुट प्रकरणाचे वेगळेपण पाहताना एक गोष्ट जाणवते, ती म्हणजे -

हे काव्य एका गूढ, सांकेतिक भाषेमध्ये लिहले आहे. "आनंदवनभुवन" म्हणजे नेमका कोणता प्रदेश हे प्रथमदर्शनी लक्षात येत नाही.

तुस्वातीला पाहता "आनंदवनभुवन" म्हणजे काशी क्षेत्र असावे, कारणे तेथे गंगानदी वाहते. समर्थ तीला रामगंगा म्हणतात. आपल्या प्राचीन परंपरा, समजूतीच्या आधारे काशीक्षेत्र मानले गेले आहे.

" स्वर्गीची लोटली जेथे ।
रामगंगा महानदी ॥१३॥ "

या श्लोकामधील स्वर्गीची रामगंगा, गुप्तगंगा महानदी म्हणजेच गंगा, यमुना आणि गुप्त असलेली सरस्वती या तीन नद्यांचा त्रिवेणी संगम अशा काशीक्षेत्राकडे देव, गंधर्व, मानव

सर्वजण मोक्षप्राप्तीसाठी धाव घेत असतात. त्यामुळे
 " आनंदवनभुवन " म्हणजे काशी असा एक अर्थ निघतो.

"आनंदवनभुवन " एक सत्याधिष्ठित स्वप्न :

" आनंदवनभुवनाचा " दुसरा एक अर्थ म्हणजे हे एक सत्यावर आधारित स्वप्न आहे. समर्थांच्या ग्रंथांच्या काळात शिवाजी महाराजांची स्वराज्य स्थापनेची धडपड सुरु होती. अफहालखानाचा वध करून आदिलशाहीला त्यांनी शह दिला होता. आपापसातील वैर मिटवण्याचा प्रयत्न यशस्वी होत होता. स्वराज्य मिळवण्याची आकांक्षा प्रत्येकाच्या मनामध्ये जागृत झाली होती. शिवरायांच्या कायानि त्याला आकार येत होता. यावनी सत्तेविषयीचे भ्रम जनतेच्या मनातून नाहीसे होत होते. भावी काळात रामराज्य येणार असे चित्र दिसत होते. जे घडून यावे असे वाटत होते त्याची सुस्मात शिवरायांनी केली होती. त्यामुळे त्याला निश्चित दिशा देण्याचे, मार्गदर्शन समर्थ यामधून करीत होते. ते मार्गदर्शन गुप्त होते. वैराग्यांच्या वेष्टनातून सांगितलेले गुप्त राजकारण होते. हिंदुस्थान आणि हिंदुधर्माचा शत्रू यवनांच्यातील हा संघर्ष आहे. यवनांच्या बादशहाचा आणि हिंदुस्थानाचा उल्लेख समर्थांनी यात केलाच आहे. त्यामुळे " आनंदवनभुवन " म्हणजे हिंदुस्थान असावे असे वाटते.

आनंदवनभुवनाचे अध्यात्मिक अधिष्ठान :

" आनंदवनभुवनाचा " तिसरा एक अर्थ असा निघतो कि या काव्यातून श्लोक ४४ ते ४९ यामधून जी अध्यात्मिक ज्ञानाची महती सांगितली आहे. त्यावस्तु असे ज्ञान प्राप्त करणारा वेद, मन हेच " आनंदवनभुवन " अतल्याचे भासते. देवभक्तांचे ऐक्य झाले, सर्व काया आरोग्य संपन्न झाली, शरीर व मन यांच्या व्याधी नाहीशा झाल्या. मनाचे विकार, क्लेश नाहीसे झाले.

" मानसी प्रचिती आली ।

शब्दी विश्वात वाटला ॥५३॥ "

या उद्गारातून मनाला आत्मसाक्षात्काराचा अनुभव आला. अध्यात्मिक तत्त्वज्ञानावर विश्वास बसला.

" देवभक्त एक जाले ।

मिळाले जीव सर्वही ।

संतोष पावले तेणे ।

आनंदवनभुवनी ॥४६॥ "

अशाप्रकारचे देवभक्तांचे ऐक्य झाले. देवामध्ये भक्त विलीन होऊन गेला त्यामुळे -

" देवभक्त दुजा नसे । "

असे अद्भुत निर्माण झाले. आत्मसुखाचा अनुभव घेण्यातच जन्म खर्च करावा असे वाटू लागले. विश्वातील अंतिम सत्य, आत्मतत्त्व गवसले, त्यामुळे देह आणि मन हेच "आनंदवनभुवन " झाले.

"आनंदवनभुवन " हे रामराज्याचे स्वप्न :

मागे पाहिलेल्या तीनही अर्थांविस्त एक गोष्ट लक्षात येते की समर्थाना " आनंदवनभुवन " चा अपेक्षित असलेला अर्थ सुखी, समृद्ध असे " रामराज्य " असा आहे. जीवनामध्ये प्रत्येक वेळी आपण आदर्श असा काही तत्वांची मदत घेत असतो. " आनंदवनभुवन " अशाच आदर्शांची मालिका आहे. स्वप्न कसे असावे ? तर समार्थां साखे वैश्विक पातळीवरचे असावे. आदर्श राजा - श्रीरामासारखा असावा, आदर्श सेवक - हनुमंता सारखा असावा, इतकेच नव्हे तर सवणा सारखा तुल्यबळ प्रतिस्पर्धी असावा, राजकारण गुप्त, सावध, असावे, युद्ध राम-रावण युद्धा प्रमाणे असावे. असे अनेक आदर्श समर्थ आपल्यासमोर ठेवतात. युद्धाचा आदर्श तत्कालीन समाजाला आवश्यक असा आहे. अध्यात्मिक तत्त्वज्ञान आत्मसात कसे करावे तर देवभक्तांचे रेवद्य निर्माण व्हावे, इतके की देह आणि बुद्धिदय जणू " आनंदवनभुवन " होऊन जावे.

समारोप

"आनंदवनभुवनाचे " वर्तमानकालीन प्रबोधन :

"आनंदवनभुवन" चा अर्थ सुखी, समृद्ध " रामराज्य " असा आपण पाहिला. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये हे " रामराज्य " यावे अशी उच्च आकांक्षा समर्थांनी व्यक्त केली आहे. आजच्या अस्थिर समाजाला योग्य दिशा दाखवण्यासाठी प्रत्येकाने कमीत कमी या परमार्थमार्गावर चालण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. भारतीय वैदिक अद्वैत तत्त्वज्ञानाची ओळख करून घेतली पाहिजे. आजचा समाज, देह, मन, बुद्धि सर्वच बाजूनी अस्थिरता आली आहे. त्याला स्थिरता आणण्यासाठी या आत्मसुखाची गरज आहे. संतांचे साहित्य जाणून घेतले पाहिजे. अभिमानाची गोळट अशी की या भारतवर्षामध्येच हे संत, तत्त्वज्ञ मोठ्या प्रमाणात जन्म घेत आहेत. आपल्या अस्वात्मिक तत्त्वज्ञानाची ओळख अनेक युरोपीय व इतर देश करून घेत आहेत. जे आपल्या-जवळ आहे त्याचा उपयोग आपण करून घेतला पाहिजे. ध्येयवादाची भव्यदिव्य स्वप्ने भुभी करून ती साकार करण्यासाठी उदंड प्रयत्न करावे, अडंड कार्यरत व्हावे आणि याच देही याची डोळा ते स्वप्न साकार झाल्याचे पाहावे यातच जीवनाची सार्थकता व धन्यता आहे. समर्थांचे " आनंदवनभुवन " म्हणजे इहपर - कल्याणाचा महामंत्र असा अम्युदय नि श्रेयसचे ते घटनापत्र आहे. समर्थांच्या वास्तवकर्म उपदेशाचे, प्रबोधनाचे, ध्येयवादाचे हे प्रबोधनपत्र म्हणजे हिंदुस्थानचे " आनंदसूक्त " ठरले आहे.

या सुखध्द सुक्तमंत्रात सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि अध्यात्मिक प्रेरणा सामावली आहे. असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. समर्थांच्या रोकड्या प्रचितीचे स्वप्न इथे प्रकटले आहे. एका अर्थी समर्थांच्या वाङ्मयाचे हे सुवर्ण सिंहासन आहे. रायगडावरील राज्याभिषेकाच्या सिंहासनाइतकेच हे आनंदसिंहासन अक्षर आणि अजरामर ठरले आहे.

०००००